

DE POLO MYSTICO

Dr. Franciscus Molina Moreno,

ex Vniversitate Complutensi Matritensi.

Postquam recentibus annis graecam fabulam de Hyperboreis eiusque vestigia apud litteras medii aevi latinas peruestigavimus, id nobis re vera fundamentum esse eius fabulae visum est, quod indolem sacram poli caelestis borealis appellare constituimus. Hyperborea gens enim sub polo ipso caelesti habitare credebatur¹, et scriptores mediae latinitatis, quamvis raro de Hyperboreis locuti sunt, tamen polum caelestem borealem vel stellas ei proximas, sub quibus Hyperborei vivebant, sacros aut symbola Ecclesiae vel Sacrae Scripturae existimaverunt. Itaque exquirendum esse videtur quid de polo caelesti boreali scriptores antiquae et mediae aetatis senserint, praesertim sub specie fingendi facultatis, qua de re nobis hac in dissertatiuncula aliqua aperire in animo est. Primum de stellis referemus.

Potioribus ex fontibus de re symbolica apud Christianos *Clavem*, quam Melitoni Sardensi (saec. II AD) tribuunt, laudari oportet². Auctor vero, quisquis fuisset, huius opusculi (3, 28) Arcturum sanctam Ecclesiam significare dicit, propter sacramentum septem stellarum, quocum forsitan congruentiam innuit septem stellarum Vrsae Minoris septemque sacramentorum, licet numerus septem sacramentorum tantum e XIII saeculo constitutus esse videatur³. Similia apud Hrabani Mauri *Allegorias in Sacram Scripturam* (PL, 112, 862) invenimus, et idem auctor (*De universo*, 9, 13; PL, 111, 272-3) *in Arcturo*, inquit, *qui per gyrum suum nocturna spatia non occasurus illustrat, nequaquam particulatim edita vita sanctorum, sed tota simul Ecclesia designari, quae fatigatione quidem patitur, nec tamen ad defectus proprii status inclinari*. Peregrinus est quoque hic locus Aldhelmi (640-709 A. D.), qui Arcturum pro symbolo virtutis allegorice interpretatur (op. p. 72,13 Ehwald⁴): *Nam arcturus Ripheis praelatus montibus, qui boreo aquilonalis poli cardine volvitur, qua Scithica regna horrendum incolunt barbariem,*

¹ Cf. Melam, III, 36.

² Cf. Laurant, J. P., 1988.

³ Vid. *Catholic Encyclopaedia*, s. v. "Sacraments", quam in Interrete (<http://www.newadvent.org/cathen/13295a.htm#IV>) inspeximus.

⁴ Ehwald, R. (ed.), 1919: *Aldhelmi opera*, apud MGH, AA, tomum XV, Berolini, apud Weidmannos.

septiformi temonis et plaustris sidere signatur et quia numquam occasurus semper brumali circio copulatur propter vicinitatem axis, non immerito rigidam priscae legis austeritatem allegoricis enigmatibus praefigurat.

Quae omnia vero cum sententiis Homeri congruunt de stella quae dicitur polus, ut Vitruvi (IX, 4, 6) utamur sermone⁵: in *Il.*, XVIII, 488-9, et *Od.*, V, 275, hanc stellam numquam in Oceano mergi dicitur, et astronomus Eudoxus s. IV AC stellam, quae semper in eodem loco manet, polum Vniversi esse dixit (fr. 11). Sed nunc difficultatem invenimus in eo, quod Arcturus, de quo *Clavis Melitonis*, Hrabanus Maurus Aldhelmusque referunt, nomen est stellae α Bootis (e. g. apud Arati *Phaenomenon*, 91 ss.), et sidus hoc non habet septem stellas, quas ei *Clavis Melitonis* tribuit, neque ita prope caelesti polo sedem habet, ut semper adspici possit. Scriptores tamen, quos supra laudavimus, de Arcturo orationem faciunt quasi de stella quae polus vocatur. Sed re vera iam ille Hesiodus de ortu Arcturi loquitur (*Opera et dies*, 565 ss.), et Columella, II, 3, 21, 2 ss., ortus Arcturi *circa sextum aut quintum Kalendas Martias* fieri dicit. Si autem haec stella ortus habet occasusque, polum obtinere non potest. Sed indicium aliquod habemus de origine erroris, propter quem Arcturus quoque, sicut poli stella, numquam mergi cursusque navium regere iudicatus est, sc. apud L. Ampeli *Librum memorialem*, III, 1, 6. Et ille venerabilis Beda, in libro qui *De signis caeli* inscribitur, Helicen (quod nomen Aratus, in vv. 37 et 41, sideri dedit quod nos Vrsam Maiorem appellamus⁶) *Arcturum maiorem*, Cynosuranque *Arcturum minorem* vocat⁷. Ceterum haec stella saeva signumque procellae latinis scriptoribus visa est (cf. Horati *Carmina*, III, 1, 25-8; Plini *NH*, II, 106, 9, vel Columellam, XI, 2, 43, 8), sicut apud *Sacras Scripturas* (*Iob*, 37, 9-10: *et ab Arcturo frigus flante Deo concrevit gelu*). Et vim aliquam fortassis etiam habuit Sacram Scripturam, cuius symbolis *Clavis Melitonis* dicata est, Arcturum crebro delegisse pro vicario, ut ita dicamus, hemisphaerii borealis: e. g. apud *Iob*, 9, 9, 1, sicut sanctus Athanasius animadvertit (*Scholia in Iob e cod. Vat. Pii II*, p. 25, l. 17 ss.), e planetis Vesper, inter sidera zodiaci Pleiades, aliarumque demum stellarum Arcturus tantum laudati sunt, qua de re cf. quoque sancti Gregorii Nazianzeni *Epistulam theologiam* CI, 59, 5.

Sed ad Hrabanum nostrum Maurum redeamus, cuius sententia Arcturus, *qui a plagis frigoris nascitur, legem significat*⁸; *per Pleiades vero*, inquit, *quae ab Oriente*

⁵ Cf. Ps. Eratosthenis *Cat.*, 2, et Hygini *Astronomian*, III, 1, 2.

⁶ Cf. quoque Vitruvium, IX, 4, 5: *In septentrionali vero circulo duae positae sunt Arctoe... E quibus minor Κυνόσουρα, maior Ἑλλάκη a graecis appellatur*"; ita etiam Cic., *De nat. deor.*, II, 105; Hig., *Astr.*, II, 2, 1; Manilius, I, 296 ss.; et V, 696; Servius, *In Verg. Ge.*, I, 138, 19-20; scholion in Apollonium Rhodium, III, 745; schol. in Aratum, 35-37; Eustathius, *Ad Homeri Il.*, vol. IV, 223, et *Ad Hom. Od.*, vol. I, p. 215, l. 35-6.

⁷ Apud Maass, E., 1958, p. 582.

⁸ Cf. ALDHELMVS, op. p. 72, 13 Ehwald.

*surgunt, testamenti novi gratia designari. Quasi tamen ab Aquilone lex venerat, quae tanta subditos rigiditatis asperitate terrebat, dum pro culpis suis alios praeciperet lapidibus obrui, alios gladii morte maltari: Pleiades vero, quae ipse quoque (sicut superius diximus) septem sunt, testamenti novi gratiam tanto apertius indicant, quanto cuncti liquido cernimus (De universo, 9, 13; PL, 111, 272-3). Sed, quamquam Arcturus, Aldhelmi et Hrabani sententia, indicium severitatis esse legis videatur, tamen nos meminisse oportet Hrabanum Maurum eam stellam etiam pro signo Ecclesiae iudicare. Beda autem (Hexaem., I; PL, 91, 43-4) et Hrabanus ipse Maurus (De univ., 12, 3; PL, 111, 334) paradisum terrestrem etiam imaginem Ecclesiae arbitrati sunt⁹. Denique Hroswitha (Lapsus et conversio Mariae Neptis Habrahae Heremicolae, II, 2 ss.) nomen Virginis Mariae interpretatur *stella maris, circa quam videlicet fertur mundus et rotatur polus*, et quam numquam occidere, sed navigantibus recti semitam itineris dirigere scribit. Et hic procul a dubio de stella, nomine *polus*, Hroswitha orationem facit.*

Polum autem semper vidi posse iam antiqui animadverterunt (e. g. Diogenes Laertius, II, 9, 3; Servius, *In Georg.*, I, 242), quam ob rem eum quodam modo sacrum duxerunt, sicut mox dicemus. Eiusdem Hrabani Mauri opusculum *De universo* (9, 6; PL, 111, 265 C-D) cardines mundi duo statuit, septemtrionem et meridiem, in quibus volvitur caelum. Hrabani quidem sententia, *significant cardines ipsi praesentis Ecclesiae conversationem, quae per totum orbem dilatantur, et in duobus testamentis, sive in duobus praeceptis charitatis conversans, ad futuram patriam tendendo cursum praesentis vitae dirigit. Vnde scriptum est: "Domini enim sunt cardines terrae, et posuit super eos orbem* (cf. *I Reg.*, 2). Quo pacto axis mundi et poli caelestes (*cardines mundi*, ut recte dicamus) sacri existimabuntur, et huius rei iam vero ante Christum natum specimina quaedam invenimus.

Seneca enim (*Hercules Oetaeus*, 559) Iovem *sceptra gestantem poli* laudat, et Servius, *In Aen.*, II, 693, *sinistras*, inquit, *partes septentrionales esse augurum disciplina consentit, et ideo ex ipsa parte significatiora esse fulmina, quoniam altiora et viciniora domicilio Iovis*. Ac, si graecas litteras spectamus, epigramma *Anthologiae Graecae* (XVI, 214) inveniemus, Cupidinem dominum poli commemorans. Multi apud nos valet Saturnum cum polo convenire, secundum in fabula legimus Senecae adsignata, quae *Octavia* inscribitur (v. 396), vel in epigrammate quodam Martialis (XII, 62), ubi *antiqui rex ... poli mundique prioris* (v. 1) Saturnus esse videtur, nam de eo hos versus auctor noster postea deducit:

*Sub quo pigra quies nec labor ullus erat,
Nec regale nimis fulmen nec fulmine digni,*

⁹ Nam paradisus ultraterrenus ad sacri terreni ambitus exemplum effingi solet; vide specimina quaedam apud Widengren, G., 1945, p. 139 hispanicae versionis.

Scissa nec ad Manes, sed sibi dives humus.

Quae omnia satis cum eis congruunt, quae Hesiodus (*Opera et dies*, vv. 109 ss.), Tibullus (I, 3, 35-48) et Ovidius (*Metamorphoseon*, I, 89-112) de aurea cecinerunt aetate. De Saturno atque polo deinde orationem pergemus; at nunc iam animadvertere possumus verbum *poli* crebro pro *caelum* adhibitum esse (e. g. in Ps. Senecae *Octaviae* versu 396, sive apud Ovidi *Amores*, III, 8, 35), qua de re breviter dicendum est.

Loci enim, quos supra laudavimus, iam propinquitatem notionum *poli* et *caeli* ostenderunt, qua de causa ita evenit, ut verbum *poli* sensu verbi *caeli* transferatur, quod Graece *metonymian* vocant. De hoc iam scholium ad Aristophanis *Aves*, v. 179, novos vero *polum* appellare dicit eum locum, ubi axis mundi terminum suum habeat; veteres autem *polum* dicere id, quod omnia contineat, hoc est, *caelum*. Sed iam saeculo V a. C., Anaxagoras, fr. 1 DK, verbum *poli* adhibuisse videtur, ut medium superioris caeli significaret, etiamsi Ps. Aeschylus in *Prometheo vincto*, vv. 428-30, eodem verbo usus est ut *caelum* significaret. Hanc *metonymian*, ut verbo utamur graeco, apud Claudium quoque Aelianum (*De natura animalium*, II, 26, 5) vel apud Alexandrum (*Problemata*, II, 7, 4) invenimus, et in epigrammate demonstrativo CCCLX *Anthologiae Graecae Appendicis* de spatiis poli agitur, quocum verbum *poli* sensum *caeli* obtinere patet. Sed eadem aetate Imperii Romani Dio Cassius (*F Gr H* 3c, 707, F 4, 18) verbum *poli* adhibet, ad polum caelestem borealem designandum, sicut Euclides (*Phaen.*, prooemium, 16 ss. et 64 ss.) et Cleomedes (p. 82, 12 Ziegler) fecerunt. Idem Cleomedes (pp. 62-72 Ziegler) et Dionysius Halicarnassensis (*Antiquitates romanae*, XIV, 1, 1, 3) etiam hoc verbo usi sunt, ut polum terrestrem significarent.

Nunc litteras latinas respiciamus. Verbum *poli* sensu *caeli* iam apud Varronem (*De lingua latina*, VII, 14) invenimus, et postea etiam apud Vergilium (*Aen.*, I, 90), Ovidium (*Fasti*, VI, 278), Lucanum (V, 424, inter alia) Senecam (*Medea*, v. 30) vel Ps. Hyginum Gromaticum (*Constitutio limitum*, p. 149). Sed Martialis, *De spectaculis*, 15, vv. 1-4, de arctoi arce poli loquitur, hoc est, de polo caelesti boreali.

Sunt quidam loci, ubi polus sensum sacrum adeptus est. Poeta epigrammatis demonstrativi CCCXXVII *Anthologiae Graecae Appendicis* se dicit medium credere nitentis calcare poli, cum templum sanctum Virginis Mariae videret. Hic verbum *poli* caelum significat, sed id, quod cum templo Sanctae Mariae Virginis componitur, medium est huius caeli. Et istius similitudinis caeli templique permulta sunt testimonia apud paganos christianosque: etiam terra Hyperboreorum adyton Apollinis erat (cui templum illic sacrum quoddam manebat, secundum Diodorum Siculum, II, 47), et translationem, propter quam caelum templum sit, apud Senecam (*Hercules furens*, v. 3), vel Dracontium (*De laudibus Dei*, I, 3-4) inveniri potest. Itaque sunt loci permulti, in quibus templa effigiem caeli referre existimantur (cf. Diodorum Siculum, XVIII, 27, 4, et *Anthologiae*

Graecae Appendicis epigrammata demonstrativa CCCII, CCCIII, CCCV, CCCXII, CCCXXIII et CCCLXXXII).

Praeterea celsitudo caelorum eosdem sacros esse ostendit, et caelorum locus excelsus eminentissimusque polus caelestis borealis antiquis visus est, ad fidem testimoniorum Anaxagorae, fr. 1 DK (cf. Diogenem Laertium, II, 9); Arati, 19-27; Vitruvi, IX, 1, 2-3, et Alexandri Aphrodisiensis (*Commentaria in Aristotelis Meteorologicorum*, p. 70 Hayduck). Alexander vero Aphrodisiensis partes, quae ad Septemtriones vergunt, altiores esse credebat, quia veteres meteorologi Solem non sub Terram, sed circum eam ire censerent eamque partem Terrae altiore esse, qua de causa, eorum quidem sententia, Sol vidi desinat, cum huc adveniat, et fiat nox. De altitudo poli cf. etiam Servium, *In Georg.*, I, 324.

Polus insuper caelestis semper adspici potest, et circum eum orbis se convertit¹⁰ (cf. Eudoxi fr. 11 et 76; Ps. Eudoxi *Artis astronomicae*, col. 6; Aristotelis *De caelo*, 285b 9; Ps. Aristotelis *De mundo*, 391 b 19-392 a 1 ss., et Euclidis *Phaenomena*, prooemion, l. 64). De hoc etiam Dionysius Halicarnassensis (*Antiquitates romanae*, II, 5, 3) scribit ea, quae ad septemtrionem vergunt, esse nobiliora, quia mundi axis extremus in septemtrionibus sedem habeat (cf. Servius, *In Aen.*, IV, 482) circumque eum orbis se convertat (cf. Frontini *De limitibus*, p. 12, l. 3-4), et de circulis, quibus sphaera cingatur, tantum is, quem *arcticum* vocent, semper adspici possit (cf. Vitruvium, IX, 5, 4).

Polum esse locum medium eminentissimumque in caelis *Merobaudis* quoque *Carmen*, I, 5-6 (s. V AD) canit, et secundum *Vitam Landiberti episcopi Traiectensis, auctore Stephano*, p. 386, 16 ss. Krusch-Levison¹¹ Deus *arce poli residet*. Aldhelmus, *De virginitate*, XL (p. 292, 9 Ehwald) Mariam Virginem *monarchum mundi, rectorem poli* suscipere meruisse dicit, et in eiusdem auctoris *Carminibus de virginitate*, vv. 1.119 ss. polus sedes beatorum esse videtur: *Mox sator aeternus, qui sanctos iure triumphat, / spicula tortorum confregit dira reorum; / exin martirii sumpseruntserta cruenta / ad convexa poli migrantes culmina celsi*¹². In *Miraculis Sancti Bononii abbatis Locediensis*, 10¹³, sanctus Bononius quoque *ex hac vita ad ineffabilem polorum gloriam* migravisse refertur.

¹⁰ Ipsum verbum graecum πῶλος e radice deductus est quae *converti, convolvi* significat, sicut Aristophanes (*Aves*, 182-3) dixit.

¹¹ Krusch, B., et Levison, W. (edd.), 1913, apud *MGH, Scr. rer. merov.*, VI, Hannover Lipsiaeque, Hahn.

¹² Cf. eiusdem operis vv. 1.227, 1.881 et 2.861.2, et *Miracula Sancti Bononii abbatis Locediensis*, 10 (apud *Miracula Sancti Bononii abbatis Locediensis*, edd. G. Schwartz et A. Hofmeister, apud *MGH, Scr.*, t. 30, partem II, fasc. 2, Lipsiae, Hiersemann, 1929, pp. 1.023-33, demum p. 1.031, 36 ss.).

¹³ Vid. p. 1.031, 36 y ss. editionis Schwartz, G., et Hofmeister, A., 1929: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum tomus XXX, pars II, fasc. II*, Lipsiae, Hiersemann, pp. 1.023-33.

Sed in locis, quos modo laudavimus, verbum *poli* pro verbo *caeli* usurpatur, et hoc quam maxime patet in *Vita vel passione Haimhrammi Episcopi et Martyris Ratisbonensis, auctore Arbeone Episcopo Frisingensi*, XXV, p. 498, 15-6 ss. Krusch¹⁴, quod opus saeculo VII AD conscriptum est. In eius libri recensione A, animam Haimhrammi exutam huius exilii nexibus *alta poli* penetrasse dicitur; sed in recensione B *alta caeli* legimus. Hoc est *metonymia*, quam iam apud antiquos inveniebamus, et eius figurae id causam esse credimus, quod caelum polusque excelsi sint, et polus caelestis borealis, secundum antiquam cosmographian, caelorum locus eminentissimus videretur (cf. Aratum, 19 ss.; Hygini, *Astr.*, I, 3, 1, et Servium, *In Verg. Aen.*, I, 90).

Adhuc de polo sede beatorum apud paganos christianosque aliquid dicendum est. Antiqui enim polum sedem beatorum existimaverunt (e. g. Euripides, fr. 839²Nauck et 911 Nauck; Staius, *Silv.*, II, 7, vv. 107 ss.; *Anthologiae Graecae Appendicis Epigramma sepulchrale* CCXLIX), sed his in locis *polus caelum* significare potest, nam caelum sedes esse beatorum iam saeculo V AC visus est (cf. *IG* editionem minorem, I, 945, v. 5; Euripidis *Helenam*, vv. 1.013-6, vel *Supplices*, vv. 531-6, et Platonis *Phaedrum*, 249a-b et *Rempubicam*, 614b-d). Et in locis quibusdam, in quibus his de rebus antiqui scriptores locuti sunt, sedes beatorum excelsa esse videtur: e. g. Cicero, in *Somnio Scipionis* (*De rep.*, VI, 11), Scipionem facit Africanum Karthaginem ostendentem *de excelso et pleno stellarum illustri et claro quodam loco*, et Diogenes Laertius, VIII, 31, Pythagoreos dicit in excelsum credere animas adire sanctas.

In loco isto caelorum eminentissimo, sede Dei beatorumque, scilicet *in arce poli* Rangerius quoque auctor *Vitae Anselmi Lucensis episcopi*, vv. 5.703-4¹⁵, coetum angelicum laude triumphali cantare scripsit. Etiam tractatus *De musica disciplina*, Aureliano Reomensi (s. IX AD) conscriptus, angelos facit *Deo laudes more huiusce disciplinae (sc. musicae) in arce* referentes *siderea*¹⁶. Arx poli vel arx siderea polum caelestem borealem, locum caelorum eminentissimum, nostra quidem sententia significare possunt, et nunc nobis notandum angelorum concentum in hoc loco audiri, quod fortasse de nexu inter polum caelestem et harmoniam mundi orationem facere sinat.

Apud antiquos enim doctrina istius sphaerarum musicae¹⁷ cum ea coniuncta est, quae lyram imaginem mundi facit¹⁸. Hac in lyra mundana plectri munere Sol fungi videtur,

¹⁴ Krusch, B. (ed.), 1902, apud *MGH, Scr. rer. merov.*, t. IV, Hannoverae Lipsiaeque, Hahn.

¹⁵ Vid. p. 1.275 editionis Sackur, E.; Schwartz, G., et Schmeidler, B., 1929: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum tomus XXX, pars II, fasc. II*, Lipsiae, Hiersemann, pp. 1.152-1.307.

¹⁶ Vid. p. 61 Gerbert.

¹⁷ De qua vid. Aristotelis librum *De caelo*, 290 b 12-291 a 28.

¹⁸ Vid. Eratosthenis camen Mercurio dicatum (fr. 15 Powell, 397 A *Supplementum Hellenisticum*), quod a Theone Smyrnaeo (*Expositio rerum mathematicarum ad legendum Platonem utilium*, p. 142, 6-20 Hiller)

secundum poetam s. V AC Scythinum (fr. 1 West) vel philosophum Cleanthen (fr. 502 Von Arnim), a Clemente Alexandrino laudatum (*Strom.*, V, 8, 47, 6). Ibidem aliquos etiam dicit Clemens Alexandrinus plectrum appellavisse polum. Ceterum idem Scythinus, de quo supra diximus, Apollinem moderatorem lyrae istius mundanae canebat (fr. 1 West), sicut orphicus hymnus XXXIV, vv. 16 ss., ubi Phoebus rector poli (id est *caeli*) laudatur. Ita etiam Plato, *Crat.*, 405c-d (cf. Procli *In Tim.*, III, 139), Socratem facit de etymo nominis Apollinis disserentem, ibique Apollinem poli, id est *caeli conversionis*¹⁹ rectorem appellat.

De Apolline concentus siderum coryphaeo Maximus Tyrius (s. II AD), in dissertatione sua XXXVII, 4-5, etiam orationem facit, ubi translaticio sermone Musae cum astris, Apollo cum Sole²⁰, Helicon caelis componuntur²¹. Et, sicut Apollo choro, ut ita dicamus, sidereo praeerat, ita stellas duas Vrsae Minoris *choreutas* Hyginus (*Astr.*, III, 1, 2) dici tradit, *quod circum polum versantur*. Nunc nobis animadvertendum nomen Heliconis radicem nominis continere quo Graece Vrsa Maior vocabatur, hoc est "Helice" (saltem apud Aratum, 37; cf. 41 et Vitruvium, IX, 4, 5), quod nomen scholion ad Arati versum 35²² a verbo pendere facit quod Graece dicitur ἐλίσσομαι, id est *converti*, propterea quod circa regionem, quam sidus hoc obtinet, orbis caelestis convertitur (cf. scholion in Aratum, 37-44). Hoc tamen non omnino verum esse videtur, quia caeli non circum Helicen, sed circum Cynosuran (cf. Germanici *Aratea*, 45-6; schol. in Aratum, 37; Vettium Valentem, p. 13, 27 ss. Kroll, quamvis Lucanus, II, 237, de Helice loquitur) se convertunt. Nostris quidem tempestatibus²³ stella α Vrsae Minoris polum obtinere videtur; primo autem millennio AC re vera nulla stella sedem illic habebat (cf. Hipparchi *In Aratum et Eudoxum commentaria*, I, 4, 1). Auctores tamen alii alia dicunt: e. g., Hyginus (*Astr.*, III, 1, 2) stellam ϵ Vrsae Minoris; Vitruvius, IX, 4, 6, et idem Hyginus, *Astr.*, IV, 8, 2, stellam λ Draconis polum existimant, propterea quod polus re vera non semper in eodem loco manet, sed, aequinoctiorum praecessionis causa, in viginti quinque milia

novimus, et Alexandri Ephesii fr. 21 *Supplementi Hellenistici*, etiam a Theone Smyrnaeo (pp. 138-9 Hiller) quoque laudatum.

¹⁹ Interest nostrum quodam modo Socratem nexum quaerere inter res, quae ad sonum musicamque attineant, verbumque *poli*, quod motum circularem valeat.

²⁰ De quo amplius infra referemus.

²¹ Cf. Hesiodi *Theogonian*, vv. 1-8. Etiam Cithaerona, Dionysi montem, Iohannis Lydus quasi caelum interpretatus est (*De mens.*, IV, 51), et iam ille Sophocles Dionysum siderum choregum appellavit (*Antigona*, 1.146-7).

²² Cf. Maass, E., 1958, p. 348, 2.

²³ Cf. Soubiran, J., 1969, pp. 171-2.

septingentis sexaginta quinque annis circulum facit cuius diametron 47° habet circum axis ad perpendicularum superficiei, quae eclipticam lineam continet.

Quae omnia plane ostendunt res, de quibus loquimur, ad fingendi facultatis potius quam ad scientiae historiam pertinere. Illuc igitur redeamus. Rebus astronomicis quomodocumque se habentibus, res est magni momenti Pythagoran, ut Porphyrius (*Vita Pythagorae*, 41) rettulerit, Arctos appellare *manus Rhaeae*, quod forsitan cum illo congruit, eas nutrices esse Iovis inter sidera ab isto constitutas (secundum Aratum, 31 ss.)²⁴. Itaque sic evenit ut Arctoi quoque aureae aetati, eidem igitur generi divorum pertineant ac Saturnus et Rhea, qui etiam poli esse domini videantur, sicut modo referemus.

Saturnus vero, ut eius nomine latino utamur, poli dominus existimatur e. g. a Ps. Seneca (in fabula *Octavia* inscribitur v. 396), atque a Martiali (XII, 62, 1), ut supra diximus. Proclus autem (*In Tim.*, III, 187, 30-188, 2) sententiam Iamblichi refert, aetheris excelsam plagam Saturno regendam esse, quod ad polum, locum caelorum eminentissimum, referri potest. Nam Saturnum in polo caelesti excogitari facile esse poterat, quia deus aureae aetatis²⁵, id est, aetatis originum, laudaretur, et ille Aristoteles, *De spiritu*, 484b 11, concedit ut polum originem rerum omnium existimemus. Saturnus autem deus fuit aureae aetatis²⁶, sub qua, etiamsi non recte primordia mundi stricto sensu (quae in Nocte²⁷, secundum carmina Orpheo Musaeo Epimenidique adscripta²⁸, vel ab Oceano²⁹ vel Chao³⁰ veteres excogitaverunt), saltem primordia vitae humanae fuerunt. Etiam in commentariis quos in Platonis *Rem publicam* Proclus composuit (II, 213 Kroll) polus Saturni symbolum declaratur.

Eodem loco dicit Proclus axem mundi signum esse alicuius deae vitae genitricis, quae Rhea esse videtur, si scholio in Apollonii Rhodii *Argonautica* (I, 1.098) credimus. Hymnus insuper orphicus XXVII, Cybelae dicatus, in versibus 4 et ss., matrem deum hominumque omnium generum illustris laudat dominam poli soliique medii orbis, et

²⁴ Cf. Gundel, W., 1924, col. 39.

²⁵ Quae "Orph.", fr. 140 K, apud Procli *In R.*, II, 74, 26, sub Phanete posuit.

²⁶ Cf. Hesiodi *Opera et dies*, 111.

²⁷ Aleman, fr. 162 Calame, Rhipaeos montes, in quibus Hyperborei habitare ducti sunt (cf. Hellanicum, fr. 187 b Jacoby), pectus Noctis esse dixit.

²⁸ Cf. "Orph.", fr. 86 Kern, apud Hermiae *In Platonis Phaedrum commentaria* (ad 247 c), p. 148, 25 Couvr., et cf. Aristophanis *Aves*, 693; Musaei fr. 14 DK, apud Philodemi librum *De pietate*, 137, 5, p. 61 G. (Obbink non agnovit), et Epimenidis fr. 5 DK (= 3b 475 F 4a Jacoby), apud Damasci opus *De principiis*, I, 320 Ruelle. Sed iam Aristoteles (*Met.*, 1071b 27) sciebat theologos aliquos existimare a Nocte mundum coepisse.

²⁹ Iam apud Homeri *Il.*, XIV, 201; cf. etiam de aquis primordiorum "Orph." fr. 15 Kern, a Platone ipso (*Crat.*, 402 b-c) translatum.

³⁰ Cf. Hesiodi *Theogonian*, 116.

Cybele eadem est ac Rhea, iam apud Lucretium, II, 598–643, praesertim vv. 611, et 629–639. Ceterum Rhea uxor Saturni est (cf. *Il.*, XV, 187; Hesiodi *Th.*, 453 s.; Ps. Apollodorum, I, 4; Pausanian, VIII, 8, 2), et denique Proclus (*In primum Euclidis elementorum librum commentarii*, p. 90, 14 Friedl.) apud Pythagoreos polum existimari Rhae sigillum declarat³¹. Ita etiam sigillum, quod universo mundo sit figurae, Apollinis esse legimus in hymno orphico XXXIV, vv. 26, ubi numen idem (vv. 16 ss.), rectorem quoque poli laudabatur. Ac, si Proclus, ut supra aperuimus, axem mundi signum duxit deae, quae Rhea videbatur (*In R.*, II, 213 Kroll), in Apulei *Metamorphoseon* libro XI, 25, 10 ss., Lucius Isidem dicit rotare orbem (quod iterum ad axem mundi refert), eique sidera respondere.

Quae omnia ad animam mundi fortasse referant, nam Plato enim, in *Phaedro*, 245 c-e, animam principium esse motus dicit, et Servius (*In Aen.*, II, 512) axem existimat *spiritum, quo mundus movetur*. Quam ob rem nos in polo caelesti sedem suam habere anima mundi posse censemus, nam Plato, in *Timaeo*, 34b, demiurgum dicit eam in medio posuisse (cf. etenim Servium, *In Georg.*, III, 351: *nam axis est septentrio*). Quae mundi anima, secundum Platonis *Timaeum*, 35b-36d, a demiurgo proportionibus musicae harmoniae instructa erat (cf. Gaudenti *Introductionem harmonicam*, 11, pp. 340-1, praecipue p. 341, 12 ss. Jan). Multo postea sanctus Ambrosius Mediolanensis, cum de cantu angelorum, Dei laude, orationem facit (in suis *Enarrationibus in XII psalmos Davidicos*, apud PL, 14, 921-2), etiam mundi axem *quadam perpetui concentus suavitate* convolvi dicit, *ut sonus eius extremis terrarum partibus audiretur*. Sonus igitur mundi axis, Sancti Ambrosii quidem sententia, in regionibus audiuntur quae sub arce siderea iaceant, ubi angelorum cantus etiam auscultari possit, secundum Aurelianum Reomensem, *De musica disciplina*, I, 61 Gerbert, et Rangerium auctorem *Vitae Anselmi Lucensis episcopi*, vv. 5.703-4³², de quibus supra locuti sumus.

Et, quamvis non de polo caelesti neque de axi mundi loquatur, liber qui *Poimandres* apud *Corpus Hermeticum* inscribitur, de ascensione animarum per sphaeras caelestis orationem facit, quarum totum *harmonian*³³ vocat, et cuius vi animae a natura nudantur, quam a superioribus harmoniae descendentes adeptae essent (cf. *Poimandren*, 25-6). Atque, ubi in superiora huius harmoniae post mortem redeunt animae, illic cum

³¹ Cf. scholia in Euclidis *Elementa*, I, 1. Iam antea Pythagoran enarravimus Arctos *Rhae manus* secundum Porphyrii *Vitam Pythagorae*, 41, appellare.

³² Vid. p. 1.275 editionis Sackur, E.; Schwartz, G., et Schmeidler, B., 1929: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum tomus XXX, pars II, fasc. II*, Lipsiae, Hiersemann, pp. 1.152-1.307.

³³ Quod Festugière sicut "*armature des sphères*" francogallice vertit; sed verbum *harmonia* sensum, qui ad musicam attinet servare potest. Vita humana etiam a superioribus huius harmoniae initium ducit, secundum *Poimandren*, 15 (cf. Plotinum, IV, 3, 12). Superiora autem harmoniae fortasse polum caelestem indicat.

praesentibus hymnos deo canunt (nam deus cantu gaudet, secundum fr. 23, 69 *Corporis Hermetici*). Quae nobis memoriam afferunt cantus angelorum qui in arce siderea audiantur (cf. Aurelianum Reomensem, *De musica disciplina*, I, 61 Gerbert, et Rangerium auctorem *Vitae Anselmi Lucensis episcopi*, vv. 5.703-4³⁴).

Imagines notionesque, de quibus nunc loquimur, etiam in *Vetere Testamento* inveniri possunt: apud *Iob*, 37, 22, *ab aquilone legimus aurum venire et ad Deum formidolosam laudationem*, atque e *Psalmo* 148, 2-4 sive ex ipso *Iob*, 38, 7, Deum ab astris angelisque laudibus extolli scimus quae musice canentur (cf. *Ps.*, 150, 3-5 et Clementis Alexandrini *Ecl.*, 8, 9, 1). His locis pro testimonio utentibus angeli nobis mundi harmonian concinere videntur, sicut apud Graecos sirenes de quibus Plato, *R.*, 617b³⁵, loquitur, quae etiam cum astris vel sphaeris regionibusve mundi cognationem habent, et quae, sicut angeli, aligerae sunt et canorae.

Sunt autem arcana numina, Graece Ἰνγγες, notas quasdam cum angelis sirenibusque partientia, et quae etiam cum polis nexus habent, sicut infra dicemus. De eis igitur nunc nobis disserendum. *Iynx torquilla* ales est³⁶, qua superstitiose utebantur antiqui, ut amatores reciperent amissos³⁷. Ita etiam sensum *fascini* adeptum est id verbum³⁸, et apud neoplatonicos in plurale deos cuiusdam hierarchiae significavit, ad gradum attinentis aliquod emanationis mundi (cf. Damascium, *De principiis*, vol. I, pp. 286 et 307). Haec numina cognata sunt cum orbis regionibus, secundum *Oracula chaldaica*, 76 (apud Damascium, *In Parmenidem*, p. 59, 23 ss.), et idem Damascius ea dicit animas in excelsum allicere (*In Parmenidem*, p. 95, 11 y ss.), quae omnia etiam de musis sirenibusque Plutarchus (in *Quaestionibus convivalibus*, IX, 14, 6, 2, 745 d 8-e 3) et Proclus (in *Tertio Hymno*, vv. 6-8) referunt. Hierarchiae³⁹ quoque angelorum cum astris sive caelis cognationem quamdam habent (cf. *Asc. Jes.*, 7, 15, 19, 21, 29, 33; Cyrillum Hierosolymitanum, apud PG, 33, 704, et Cosmae Indicopleustae *Topographiam christianam*, 2, 84 et 97), et iustorum animas in paradysum ducunt (cf. *Lc.*, 16, 22). Testimonia sunt aliquae, ad quorum sententiam angeli cantando in caelum animas comitent (Sancti Gregorii Nazianzenus, *Carm.*, II, 280 ss., PG, 37, 991; Sancti Petri Chrysologi,

³⁴ Vid. p. 1.275 editionis Sackur, E.; Schwartz, G., et Schmeidler, B., 1929: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum tomus XXX, pars II, fasc. II*, Lipsiae, Hiersemann, pp. 1.152-1.307.

³⁵ De communibus angelorum sirenumque vide acroasin nostram "Las sirenas pitagóricas y su trasfondo", quam a. d. IX Kal. Oct. MCMXCIX in X Conventu Hispanico Studiorum Classicorum (in Compluti Vniversitate a. d. X Kal. Oct. usque a. d. VII Kal. Oct. MCMXCIX celebrato) recitavimus.

³⁶ Arist., *HA*, 504 a 12, et *PA*, 695 a 23; Ael., *NA*, 6, 19.

³⁷ Theoc., *Id.*, 2, 17.

³⁸ Ar., *Lys.*, 1110, et Luc., *De domo*, 13, 6.

³⁹ Quae musis sirenibusque deest.

Sermo 71, PL, 52, 530, et Sancti Gregorii Magni, *Dial.*, 4, 14 y 15, 1), ut sirenes, Plutarcho laudatae⁴⁰, faciebant. Verum angelorum cantus in comitandis animis non ad eas ducendas, sicut Plutarchi sirenum, pertinere videtur, sed ad gaudium significandum de anima cuiusdam iusti, ante Deum procedente (cf. Sancti Iohannis Chrysostomi *De sanctis martyribus*, 2, PG, 50, 710). Iyngas autem cantare, ad textuum fidem quos nos legerimus, non constat; at Proclus (*In Parmenidem*, 1.199, 36, et *In Cratylum*, 71, 114) iyngas entia inter Patrem et mundum definit, quod cum Sancti Gregorii Nazianzeni de angelis doctrina satis congruit, scilicet Deum lumen altissimum, alterum angelos, tertium hominem esse (*In sanctum baptismum oratio*, apud PG, 36, 364). Aligeri denique angeli passim apparent (iam apud *Ex.*, 25, 20), sicut sirenes (e. g., in vase quodam a Cyrene, s. VI AC, quod convivium beatorum fingit⁴¹), et alae ad avium genus referunt, cui ἰυγγες et spiritus quisque pertinent (nam omnis spiritus ales est, secundum Tertulliani *Apologeticum*, XXII). Aves insuper nuntii deorum antiquis videbantur (iam apud Homeri, *Il.*, XXIV, 292).

Philostratus autem, qui inter saeculos II-III AD scripsit, sirenas cum figuris mesopotamicae sculpturae composuit, quae, ad eius testimonium, iyngas effingebant. Sirenes vero, sicut Apollo, divinatione fungebantur (*Od.*, XII, 189-91), et Pindarus (fr. 52 i Snell-Maehler, vv. 63 ss.), cum de templo quodam Apollini sacro canit, id dicit ornatum esse figuris quas κηληδόνες Graece vocat, et quas antiqui easdem ac sirenas esse censebant⁴². Philostratus autem, cum de eodem Apollinis templo orationem facit (*VA*, 6, 11), verbo ἰυγγες pro κηληδόνες utitur, quas ita dicit persuasionem fascinumque adhibuisse ut sirenes. Atque in palatiis Babylonis describendis (*VA*, 1, 25), illic a tecto adserit curiae, quod caelum effingebat, iyngas quattuor pendere et a magis linguas deorum appellari. Ceterum scriptores aetatis byzantinae Michael Psellos, in *Doctrinarum chaldaeorum brevi ac succincta expositione*⁴³, et Michael Italicus, in epistula XVII⁴⁴, iyngas numina chaldaïca declarant. Haec omnia ad Orientem vergunt, unde angelorum imagines notionesque a *Vetere Testamento* christiana doctrina (etiam mahometana) adepta est. Sed nunc maximi nostrum refert media polique omnium sphaerarum symbola esse deum iyngicorum, secundum Procli *In primum Euclidis Elementorum librum commentarios*, p. 91, 3 Friedl.

Nimirum haec indagatio nondum perfecta, sed iam nobis desinere necesse est. Nunc tantum ante dicta summis conclusa sententiis iterare conemur. Sicut apud paganos, ita etiam apud christianos caelestis poli borealis aliquid sancti esse videtur. Cum enim

⁴⁰ In *Quaestionibus convivalibus*, IX, 14, 6, 2, 745 d 8-e 3.

⁴¹ In Musaeo servatum qui francogallice Louvre dicitur; cf. Weicker, G., 1909-1915, fig. 4.

⁴² Paus., X, 5, 12.

⁴³ Vid. Des Places, É., 1971, pp. 185 et 189.

⁴⁴ *Ibid.*, pp. 213-5.

pagani deos polo caelesti adiunxere, qui, sicut Saturnum sive Rhean, ad primordia rerum pertinerent, vel qui, sicut Apollo, harmonian mundi moderarentur, tum christiani sedem Dei eiusque angelorum polum esse cogitaverunt. Et, quamvis crebro verbum *poli* sensu *caeli* appareat, sunt tamen scriptores, qui e. g. stellam quae dicitur polus pro symbolo Ecclesiae, virtutis vel Mariae Virginis interpretentur. Quae omnia polum esse sacrum eorum sententia confirmant, ea de causa quod locus esset iste excelsus caelorum eminentissimus semperque adspici posset.

CONSPECTVS OPERVM

HVIC DISSERTATIVNCVLAE PERTINENTIVM.

ALDHELMVS, s. VII-VIII: *Opera*, ed. R. Ehwald, apud *MGH, AA. tomum XV*, Berolini, apud Weidmannos, 1919 (iterum editum, 1961).

AVRELIANVS REOMENSIS, s. IX: *Musica disciplina*, ed. Gerbert, M., 1784: *Scriptores ecclesiastici de musica sacra potissimum*, 3 vol., Sancti Blasii, Typis San-Blasianis (iterum ed., Hildesiae, Olms, 1963), I, 27-63 (in Interrete, http://www.music.indiana.edu/tml/9th-11th/AURMUS_TEXT.html).

BERNABÉ, A., 1998: "La noche en las *Rapsodias órficas*" // Rodríguez Adrados, F., et Martínez Díez, A. (edd.), 1998: *Actas del IX congreso español de estudios clásicos (Madrid, 27 al 30 de noviembre de 1995)*, vol. IV: *Literatura griega*, Matriti, Ediciones Clásicas, pp. 71-76.

BOYANCÉ, P., 1941: "La «doctrine d'Euthyphron» dans le *Cratyle*" // *Revue des Études Grecques*, LIV, pp. 141-175.

Corpus Hermeticum, edd. Nock, A. D., et Festugière, A. J., Parisiis, Les Belles Lettres, 1945-1954.

DES PLACES, É., 1971: *Les oracles chaldaïques*, Parisiis, Les Belles Lettres.

DICKS, D. R., 1970: *Early Greek Astronomy to Aristotle*, Londini, Thames & Hudson.

EISLER, R., 1910: *Weltenmantel und Himmelszelt. Religionsgeschichtliche Untersuchungen zur Urgeschichte des antiken Weltbildes*, Monachi, Beck.

ELIADE, M., 1949 (⁸1980): *Traité d'histoire des religions*, Parisiis, Payot, hispanice versus a Medinaveitia, A., 1981: *Tratado de historia de las religiones: morfología y dialéctica de lo sagrado*, Matriti, Cristiandad.

----, 1957: "Centre du monde, temple, maison" // *VV. AA.*, 1957: *Le symbolisme cosmique des monuments religieux*, Romae, Is. M. E. O., pp. 57-82.

FASS, D. E., 1988: "The Symbolic Uses of North" // *Judaism. A Quarterly Journal of Jewish Life and Thought*, 37, pp. 465-73.

GUNDEL, W., 1924: "Κυρόσουρα", apud *RE*, Stuttgartiae, in aedibus editoriiis Alfredi Druckenmüller, XII, 1, coll. 37-41.

HAMMERSTEIN, R., 1962: *Die Musik der Engel*, Monachi, Francke.

HOMMEL, H., 1943: "Mikrokosmos" // *Rheinisches Museum*, N. F., 92, pp. 56-89; nunc in Gladigow, B. (ed.), 1976: *Symbola. Kleine Schriften, I*, Hildesiae, Olms, = *Collectanea*, 5 (1976), pp. 226-55.

KLAUSER, Th., 1962: "Engel in der Kunst" // *Reallexikon für Antike und Christentum*, Stuttgartiae, Hiersemann, V, coll. 258-322.

LAURANT, J. P., 1988: *Symbolisme et Écriture. Le cardinal Pitra et la "Clef" de Méliton de Sardes*. Parisiis, Cerf. Pp. 263-336 editionem praebent *Clavis*, e ms. Claromontano.

LE BŒUFFLE, A. (ed., fr. vert. et adn.), 1983: *Hygin. L'Astronomie*. Parisiis, Les Belles Lettres.

----, 1989: *Le ciel des romains*, Parisiis, De Boccard.

LEEuw, G. van der, 1933: *Phänomenologie der Religion*, Tubingae, J. C. B. Mohr (hispanice ab E. de la Peña, ab E. C. Frost recognitus: *Fenomenología de la religión*, Mexici-in Bonis Auris, F. C. E., 1964).

MAASS, E., 1958: *Commentariorum in Aratum reliquia*, Berolini, apud Weidmannos.

MARTÍNEZ NIETO, R. B., 1998: "ΠΟΡΟΣ: una divinidad cosmogónica olvidada" // Rodríguez Adrados, F., et Martínez Díez, A. (edd.), 1998: *Actas del IX congreso español de estudios clásicos (Madrid, 27 al 30 de noviembre de 1995)*, vol. IV: *Literatura griega*, Matrii, Ediciones Clásicas, pp. 229-233.

MICHL, J., 1962: "Engel" // *Reallexikon für Antike und Christentum*, Stuttgartiae, Anton Hiersemann, V, coll. 53-258.

Miracula Sancti Bononii abbatis Locediensis, edd. G. Schwartz et A. Hofmeister, apud *MGH, Scr.*, t. 30, partem II, fasc. 2, Lipsiae, Hiersemann, 1929, pp. 1.023-33.

MOLINA MORENO, F., 1995: "La analogía entre la lira y el Universo, en el pensamiento antiguo" // "Aetherea": *el mundo celeste en la Antigüedad. Actas del VII Coloquio de Estudiantes de Filología Clásica (Valdepeñas, 5-7 de julio de 1995)* [= *Universidad abierta. Revista de estudios superiores a distancia (publicaciones, serie R, núm. 15)*, 1995], pp. 157-168.

----, 1998: "Hacia el paraíso hiperbóreo" // Gil, L.; Martínez Pastor, M., et Aguilar, R. M^a (edd.), 1998: *Corolla Complutensis in memoriam Josephi S. Lasso de la Vega contexta. Homenaje al Profesor José S. Lasso de la Vega*, Matriti, in aedibus editoriiis Complutensibus, pp. 505-515.

----, 1998b: "In Septentrionem, in Paradisum? La recuperación de un mito, en la Edad Media latina" // Pérez González, M. (ed.), 1998: *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 11-14 de noviembre de 1997)*, in Legione, a Ministerio de rebus editoriiis Vniversitatis Legionensis, vol. II, pp. 679-686.

----, 1998c: "De septentrionis geographia fabulosa in fontibus antiquae et mediae latinitatis" // *Romanobarbarica*, 15, pp. 127-142.

----, 1998d: "Somnium pythagoreum: en torno a la armonía de las esferas" // *Actas del IX Congreso Español de Estudios Clásicos (Historia y arqueología)*, Matriti, Ediciones Clásicas, pp. 187-192 edita.

----, 2000: "Las Sirenas pitagóricas y su trasfondo" // Crespo, E., et Barrios Castro, Mª J. (edd.), 2000: *Actas del X Congreso Español de Estudios Clásicos (21-25 de septiembre de 1999)*, vol. I, Matriti, Sociedad Española de Estudios Clásicos, p. 541-550.

----, 2001: "Bilder des heiligen Nordens in der Antike, Patristik und Mittelalter" // Engel-Braunschmidt, A.; Fouquet, G.; Hinden, W. von, et Schmidt, I. (edd.), 2001: *Ultima Thule. Bilder des Nordens von der Antike bis zur Gegenwart*, Francoforti ad Menum, Peter Lang, p. 47-65

----, (edendum): "De Hyperboreorum renascentia", a. d. XIII Kal. Sept. MCMXCVIII in Feriis Latinis Nicensibus aperta, nondum edita acroasis.

----, (edendum): "La música del más allá", a. d. VI Kal. Febr. MM, in VII Seminario archaeologiae classicae (in Vniversitatis Complutensis Facultate Geographiae et Historiae) recitata oratio.

PALUMBO STRACCA, B. M., 1999: "Harmonia mundi in *Orph. Hy.* 34 Quandt" // *Studi Italiani di Filologia Classica*, XVII, fasc. II, pp. 177-194.

- PFEIFFER, E., 1916: *Studien zum antiken Sternnglauben*, Lipsiae-Berolini, Teubner.
- POIGNET, J. F., 1988: "Visions médiévales de l'axe du monde" // *Revue de l'Histoire des Religions*, 205, pp. 25-56.
- ROBERT, C., 1878: *Eratosthenis Catasterismorum Reliquiae*, iterum ed., Berolini, apud Weidmannos, 1963.
- RÖLLIG, W., 1975: "Weltentstehungslehren, Welterschöpfung" // *Der kleine Pauly*, Monachi, ab aedibus editoriis Alfredum Druckenmüller, V, coll. 1.363-1.366.
- SCHMIED-KOWARZIK, W., 1974: *Frühe Sinnbilder des Kosmos*. Ratingen-Kastellaun-Dussellodorpi, A. Henn.
- SEELIGER, 1924-37: "Welterschöpfung, Weltbild" // Roscher, W. H. (ed. †), 1924-37: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Stuttgartiae-Lipsiae, Teubner, VI, coll. 430-505.
- SOUBIRAN, J. (ed., fr. vert., adn.): 1969: *Vitruve. De l'architecture (livre IX)*. Parisiis, Les Belles Lettres.
- TAVARD, G., 1982: "Engel, V: Kirchengeschichtlich" // Krause, G.; Müller, G., et al. (edd.), 1982: *Theologische Realencyclopädie*, IX, Berolini-Novii Eboraci, Walter de Gruyter, pp. 599-609.
- VETTIVS VALENS, s. II AD: *Anthologiarum libri IX*, ed. Kroll, W., 1908: *Vettii Valentis Anthologiarum libri*, Berolini, apud Weidmannos (iterum impressum 1973).
- Vita Anselmi Lucensis episcopi auctore Rangerio*, ed. E. Sackur, G. Schwarz et B. Schmeidler, apud *MGH, Scr.*, t. 30, partem II, fasc. 2, Lipsiae, Hiersemann, 1929, pp. 1.152-1.307.
- Vita Landiberti Episcopi Traiectensis Auctore Stephano*, ed. B. Krusch et W. Levison, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum merovingicarum*, t. VI, Hannoverae-Lipsiae, Hahn, 1913.
- Vita vel Passio Haimhrammi Episcopi et Martyris Ratisbonensis*, ed. B. Krusch, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum merovingicarum*, t. IV, Hannoverae-Lipsiae, Hahn, 1902.

WEICKER, G., 1909-1915: "Seirenen", apud Roscher, W. H. (ed.), 1909-15: *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, Lipsiae, Teubner (iterum impressum, Hildesiae, G. Olms, 1965, coll. 601-639).

WIDENGREN, G., 1945: *Religionens värld*, Stocolmiae, AB Verbum, germanica versio ab ipso auctore recognita et adaucta: *Religionsphänomenologie*, Berolini, De Gruyter, 1969; ab A. Alemany hispanice versa: *Fenomenología de la religión*, Matriti, Cristiandad, 1976.